

Бех Іван Дмитрович,

доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України,

директор Інституту проблем виховання НАПН України

тел. +380(44)455-53-38

e-mail: ipv_info@ukr.net

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-4763-1673>

ПАТРІОТИЧНЕ І ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ У ВЛАСНИХ МЕЖАХ

Анотація. *Серед духовних пріоритетів патріотизм і громадянськість виявляються найбільш затребуваними. Суспільний запит на громадянина-патріота нині має вирішувати за власним рахунком долю нашої України. Сьогодні український народ захищає не лише свою незалежність й суверенітет, а й попереджує порушення прав і свобод населення Західної Європи. Розв'язання цього загальнолюдського завдання потребує формування у людства єдиних духовно-моральних домінант, які б забезпечували стійке мирне співіснування. І тут вище означені цінності мають посісти центральне місце в ієрархії внутрішнього світу особистості, що зростає.*

Патріотизм і громадянськість в умовах українського поліетнічного суспільства вимагає від особистості не лише опанування культурними цінностями власного етносу, а й усвідомлення взаємозв'язку етнокультур української політичної нації у минулому і майбутньому, спільної для всіх етносів долі та мети. Патріот-громадянин поважає культуру, звичаї, традиції представників інших етносів.

Нині можна констатувати, що такого сплеску патріотизму і громадянськості ніколи не було за всі роки незалежності України. Причому патріотизму і громадянськості не місцевого, регіонального, а національно-громадянського спрямування, який проявляється у любові й відповідальності до Батьківщини, свого народу, держави, готовності захистити ці великі святині. Тому патріотично-громадянське виховання і надалі має бути пріоритетною ланкою у закладах освіти.

Ключові слова: *відповідальне ставлення до народу, Батьківщини, держави; громадянськість, громадянське виховання, любов до народу, Батьківщини, держави; патріотизм, патріотичне виховання, соціально-моральне виховання.*

Adnotacja. *Wśród Wśród duchowych priorytetów najbardziej pożądanymi są patriotyzm i obywatelstwo. Publiczna prośba o obywatela-patriotę musi teraz zdecydować na własny rachunek o*

losach naszej Ukrainy. Dzisiaj naród ukraiński chroni nie tylko swoją niezależność i suwerenność, ale także zapobiega łamaniu praw i wolności narodu Europy Zachodniej. Rozwiązanie tego uniwersalnego zadania wymaga ukształtowania jedynej duchowej i moralnej dominacji w ludzkości, która zapewniłaby trwale pokojowe współistnienie. I tutaj wyżej wymienione wartości powinny zajmować centralne miejsce w hierarchii wewnętrznego świata rozwijającej się osoby.

Patriotyzm i obywatelstwo w warunkach ukraińskiego wieloetnicznego społeczeństwa wymagają od jednostki nie tylko opanowania wartości kulturowych własnej grupy etnicznej, ale także świadomości powiązania etno-kultur ukraińskiego narodu politycznego w przeszłości i przyszłości, wspólnej dla wszystkich grup etnicznych przeznaczenia i celu. Patriota obywatela szanuje kulturę, obyczaje, tradycje przedstawicieli innych grup etnicznych.

Dzisiaj można stwierdzić, że taki przyływ patriotyzmu i obywatelstwa nigdy nie był obecny przez wszystkie lata niepodległości Ukrainy. Ponadto patriotyzm i obywatelstwo nie są lokalne, regionalne, ale narodowo-cywilne, co przejawia się w miłości i odpowiedzialności wobec Ojczyzny, jej mieszkańców, państwa, gotowości do ochrony tych wielkich sanktuariów. Dlatego edukacja patriotyczna i obywatelska powinna nadal być priorytetem w instytucjach edukacyjnych.

Słowa kluczowe: *odpowiedzialna postawa wobec ludzi, Ojczyzny, państwa; obywatelstwo, edukacja obywatelska, miłość do ludzi, Ojczyzny, państwa; patriotyzm, edukacja patriotyczna, wychowanie społeczne i moralne.*

Abstract. *Patriotism and citizenship are most in demand among spiritual priorities. The public request for a citizen-patriot has to decide the fate of Ukraine. Nowadays, the Ukrainian people protect not only their independence and sovereignty, but also prevent the violation of the rights and freedoms of citizens in Western Europe. The solution of this universal task requires the formation of the only spiritual and moral dominant in humanity that would ensure sustainable and peaceful coexistence. Therefore, the above-mentioned values should be central in the hierarchy of the inner world of young people.*

In the conditions of the Ukrainian multi-ethnic society, patriotism and citizenship require from personality not only acquisition of the cultural values of their own ethnic group, but also awareness of connection of ethno-cultures of the Ukrainian political nation in the past and the future, common destiny and aim for all ethnic groups. The citizen-patriot respects culture, customs, and traditions of representatives of other ethnic groups.

Currently, a surge of patriotism and citizenship has never been during all the years of Ukraine's independence. Moreover, patriotism and citizenship are not local, regional, but national and civil, which manifest in love and responsibility to the Homeland, people, state, willingness to

protect these great sacred values. Therefore, patriotic and civic education should be a priority in educational institutions.

Keywords: *responsible attitude towards people, Homeland, state; civic education, civic education, love for people, Homeland, state; patriotism, patriotic education, social and moral education.*

Вступ. Патріотичне і громадянське виховання нині стало незаперечним пріоритетом для нашої освіти у всіх її ланках. Педагоги, відчуваючи підвищену відповідальність у цьому плані, масово включилися на досягнення цієї великої мети. Вони свідомо пов'язують її з долею країни: насамперед з її безпекою, незалежністю, інтеграцію у Європейську спільноту.

Ми констатуємо розгортання інноваційного виховного руху у всіх регіонах нашої Батьківщини. Педагогічні колективи перебувають у пошуках розвивального змісту, форм, методів і технологій, які б сприяли кожній молодій людині стати справжнім громадянином-патріотом. Така освітня ситуація ставить серйозні запити до педагогічної науки, адже у цій виховній сфері залишається ще багато незвіданого, не запропоновано науково обґрунтованих проектів і методичних рекомендацій.

Педагогіка виховання, яку ми створюємо на гуманістичних теоретико-методологічних засадах, критично осмислює традиційний пізнавальний фонд: щось заперечує, щось по-новому тлумачить з висоти пошукового сьогодення. Така робота необхідна для кожної науки, особливо для нашої, яка найбільш пов'язана з суспільними тенденціями і реаліями.

Головна частина. У процесі теоретичного аналізу ми дійшли висновку, згідно з яким подальше продуктивне науково-методичне осягнення проблеми патріотизму і громадянськості особистості неможливе без більш глибокої диференціації цих сфер як предмету досліджень і як складових реального життя людини.

1. Патріотизм у сутнісних показниках.

Розкриємо цей аспект нашої наукової роботи. Нині широкоживаним стало запропоноване нами визначення патріотизму як безумовного і високосмислового почуття-цінності, яке втілюється у діяльнісній любові особистості до народу, Батьківщини, держави. У цьому сенсі почуття патріотизму є національним. Внутрішнім опертям для виховання цього почуття-цінності виступають діялісна відданість особистості Батьківщині, її суспільно значуща цілеспрямованість, моральна стійкість, наявність почуття власної гідності та заслуженої своєю патріотичною діяльністю любові до себе, готовність до самопожертви.

У даному визначенні звернемо увагу на безумовний і високосмисловий аспекти означеного почуття. Безумовність означає, що почуття патріотизму не може ґрунтуватися на зовнішньому підкріпленні у формі певних заохочень чи осуджень. Воно як поклик душі

повинно саме в собі мати спонукальну силу до відповідного діяння, бути самозначущим. Що стосується високосмислового аспекту, то це означає, що почуття патріотизму не пов'язується з нижчими буттєвими прагненнями часто утилітарної спрямованості, а з вершинними життєвизначальними орієнтирами особистості: честю, милосердям, справедливістю, турботою про інших тощо.

Зупинимось тепер на проблемі громадянськості. Вона сягає ще до часів Сократа, Платона й Аристотеля. Виховання *доброго громадянина* було метою виховання в античності. На перше місце у цьому процесі вони ставили державу, далі народ, Батьківщину. Така ієрархія пріоритетів зберігалася протягом досить тривалого часу.

2. Державницьке виховання як смислова автономія.

Вперше поняття “громадянин” німецький педагог Ферстер на початку ХХ сторіччя запропонував переважно пов'язувати з благопристрасним ставленням особи до народу [12, с. 106]. Ціннісне ставлення ж до держави пов'язувалося ним з державницько-громадянським вихованням “підданого” держави. Усе ж такий підхід педагога за певних причин не був підхоплений і державницький аспект включався у громадянський, трактувався як громадянське виховання у цілому. Так продовжується і до нині.

Нами ж на сьогодні створена, як говорять у першому наближенні, концепція державницького виховання. Вона утримує наступні позиції. Відомо, що держава лише тоді буде міцною, коли постійно діятимуть сили, що її зберігають. Такими виступають державницькі почуття як ставлення громадян до держави, які не сумісні з пануванням індивідуалізму і які повинні згуртовувати суспільство. Між тим, з посиленням індивідуалізму національні об'єднувальні устремління все виразніше втрачають свою владу над конкретними особами. Тому конче потрібна система державницького виховання, яка, планомірно нейтралізуючи індивідуалістичні потяги суб'єктів, сприяла б стабільності і зростанню держави.

Зауважимо, що державницьке виховання не сумісне з механічними методами змушування, які в авторитарно-тоталітарних суспільствах узгоджували індивідуальну поведінку з прийнятою ідеологічною стратегією.

Відтак, початок такого виховання передбачає змістовне осягнення підростаючою особистістю складної і багатогранної категорії “держава”.

У цьому зв'язку видається доцільним, щоб таке державо-орієнтоване навчання здійснювалося як принцип державоведення у контексті цілей цілого ряду навчальних предметів (історія, географія, математика, суспільствознавство, українська мова). Тактика цього навчання повинна полягати у тому, щоб конкретні відомості з цих предметів узагальнювати до вищих положень організації і функціонування держави. Видається

недоцільним, щоб учні занурювались у специфічні деталі, пов'язані з центральними державними органами, господарством, податковою системою тощо. За такого підходу значно втратиться ціннісна компонента державницького виховання.

Його ефективність несумісна з такою ситуацією, коли мислення вихованця ґрунтовно завантажують історичними перипетіями боротьби, мотивованої меркантильними інтересами груп людей. Це призводить до того, що юна особистість демонструє відчуження, а то й ненависть до всього, що пов'язано з функціонуванням держави.

Більш доцільним у плані оптимізації державницького виховання виступає початкове формування у підростаючої особистості моделі державної культури; і лише виходячи з цієї мети, можливо усвідомити оптимістичний бік історичного розвитку держави і піднятися до розуміння її удосконалення на даний час.

Таким чином, дієва причетність до власної держави має стати основним прагненням людини-державника. У плані ж державницького виховання, враховуючи необхідність такого особистісного ставлення, у підростаючої особистості мусить бути сформоване почуття державницької відповідальності.

Передумовою цього утворення виступають такі якості особистості як групова ідентичність і злагода, розумний груповий конформізм, солідарність і піклування. При цьому слід робити все, щоб ці якості у майбутньому не призвели до сліпої покірності особистості перед іншими і не зруйнували у неї життєву самостійність та готовність до відстоювання своєї ідейної позиції.

Дійсне державницьке виховання виходить за рамки перерахованих якостей соціального виховання; воно вимагає від особистості емансипації від групових інтересів і долучення до вищих моральних переживань і цінностей. Тут на душевну авансцену особистості виходять совість, справедливість, альтруїзм.

У кінцевому підсумку підростаюча особистість має сформувати державницький світогляд, який перш за все передбачає вірність існуючій державі та його представникам, чесність і порядність стосовно них. Не менше значення для такого світогляду має й повага до законів і прав, які декларуються державою. Все ж для істинно державницького світогляду особистості цих якостей видається недостатньо. Він має ґрунтуватися на міцному фундаменті широких суспільно значущих моральних поглядів і переконань особистості. У іншому випадку ми матимемо лише вузько партійного державника, людину з обмеженим політичним мисленням і настановами, яка не в змозі йти на доцільні компроміси з особами, ідейні погляди яких дещо (а не принципово) відмінні від її власних. Саме ця тенденція чітко проявляється у нашому державно-політичному житті, коли другорядне стає причиною розбрату зі всіма наслідками, що з нього випливають.

Справжня державницька вихованість підростаючої особистості корелює з розвитком у неї державницького образу думок. У цьому плані важливо, щоб особистість знаходила спільну мову з інакше думаючими й інакше бажаними. Центральним же чинником державницького образу думок особистості виступає прагнення до справедливості, яке має домінувати у процесі духовно-морального виховання, що передбачає подолання її Его-потягів (егоїзму). Для цього потрібні глибоко захоплюючі впливи, які відсутні в арсеналі простого соціального виховання.

Адекватним цьому завданню є запропонована нами гуманістично орієнтована розвивальна модель виховання, яка засвідчила високу духовно-моральну ефективність. Та все ж державницький образ думок не вичерпується вище розкритими характеристиками. Центральним для цієї метаздібності є пріоритет і утвердження ідеї вищого цілого як державного ідеалу-мети, якому повинні слугувати всі більш конкретні цілі. Таким чином, готовність індивіда підпорядковувати державо-орієнтовані цілі, а також підкорити все своє особисте життя вищому благу, є головним показником його державницького розвитку.

Тож необхідним обґрунтуванням державницького виховання підростаючої особистості мають виступити наукові закономірності, на основі яких вона набула ряд суспільно значущих цінностей у інноваційному виховному процесі.

Наголосимо, що у державницьки вихованої людини її духовні надбання несуперечливо переносяться на політичне мислення і почуттєві переживання, виступаючи міцним бар'єром від будь-яких деструктивних сил. Конкретніше, у державницьки орієнтованої особистості є потенційні можливості для осмислення здорового державного життя і, таким чином, сприяти державницькому самовихованню.

Державницьки вихована особистість почуватиме себе душевно комфортно за умови, щоб сама держава мусить підкорятися вищим моральним цінностям, щоб не зруйнувати власних основ у душах своїх громадян. Якраз з таким призначенням держави доцільно пов'язувати державну культуру. У ній за великим рахунком і має вправлятися підростаюча особистість у державницькому вихованні. Прообразом цієї культури може виступити така групова структура як шкільний парламент. Тут створюються умови для розподілу соціальних ролей, враховуючи індивідуальні особливості, і розумово-вольові, й емоційні можливості кожного члена парламенту; колективно обговорюються види відповідальності в залежності від конкретних рольових функцій. У цій груповій організації є місце вихованню такого важливого компоненту державницького виховання як політична добросовісність.

Наведемо приклад з життя шкільного парламенту. Учень при виборі президента подав свій голос на користь кандидата, який за особистісними характеристиками не відповідав цій ролі. Своє рішення він мотивував тим, що претендент на цю посаду його друг. Коли педагог

запитав як він на це згодився, тобто пожертвував благом школи заради почуття дружби, той відповів: “Чи не потрібно бути, щоб там не було, вірним своєму другу?” учень має зрозуміти і в цьому мета допомоги педагога, що це так, але до того моменту, коли зачіпається благо інших.

Річ у тім, що голосування є безумовним обов’язком стосовно цілого (групи). Тут не слід приймати рішення на основі своїх особистих схильностей, а з позиції інтересів того чи іншого угруповання чи суспільства у цілому.

Вправляючись у такого роду ситуаціях, підрастаюча особистість і набуває якостей, що складатимуть її державницьку вихованість.

Наша позиція щодо піднятої проблеми полягає у наступному. У державницькому вихованні слід виходити з загальнопсихологічного закону, згідно з яким систематичне різнобічне і глибоке усвідомлення підрастаючою особистістю певного матеріалу викликає у неї й відповідні позитивні переживання. З огляду на це, більш ґрунтовне знайомство з найважливішими установами, їхніми функціями і проблемами, факторами розвитку власної держави вищою мірою бажано для виховання у тому сенсі, що згадані переживання за умови їх постійного практичного втілення згодом трансформуватимуться у почуття поваги, що межуватиме з любов’ю до своєї держави.

На цей час чітка ієрархія базових категорій (державницька культура, державницький світогляд, державницький спосіб мислення, державницькі ціннісні орієнтації) відсутня і залежить від власної позиції вченого. Так, В.Сухомлинський у цьому плані говорить про суспільство, колектив, а громадянське щастя тлумачить як утвердження себе як сина свого народу. Розширене розуміння проблеми громадянськості проявляється включенням до його сфери понять: мала Батьківщина, рідний край, вітчизна, цивілізований гуманізм. На думку ряду науковців, “громадянське виховання доцільно розглядати як таке, що поєднує в собі кілька різновидів вихання – патріотичне, гуманістичне (мабуть моральне – І.Б.), правове, екологічне тощо” [3, с. 24]. Важливо, щоб автори розкрили ту реальність, що ще стоїть за цим “тощо”.

Щоб наблизитись до відповіді, заявленої у темі, тобто з’ясувати пункт дотику та лінію розмежування між патріотичним і громадянським вихованням, логічно упорядкуємо категорію “громадянськість”.

Під громадянськістю розумітимемо *відповідальне ставлення* особистості до народу, Батьківщини, держави, яке вона постійно демонструє, долаючи власні Еґо-потяги та узгоджуючи індивідуальну поведінку з спільним благом. За таких умов відповідальне ставлення трансформується у почуття відповідальності з властивими йому силою, спрямованістю та узагальненістю.

3. Методологічна позиція у вихованні громадянськості.

Подаємо науково узагальнену схему виховання громадянськості зростаючої особистості.

Схема 1

Виховання громадянськості зростаючої особистості

Внутрішнім опертям для виховання у особистості почуття відповідальності як вершинної цінності виступають громадянська солідарність, громадянська злагода, громадянська толерантність і справедливість, громадянська цілеспрямованість й ініціативність, почуття власної достоїнності.

Ключовими позиціями щодо громадянського виховання мають бути:

1. Громадянське виховання своїми результатами потрібне для збереження і зміцнення держави, розвитку нації, її самосвідомості та ціннісних засад.
2. Немає громадянина взагалі – є громадянин держави.
3. Громадянське виховання повинне формувати в особистості суспільні почуття як його духовно-моральну основу.

Вичленені нами громадянські якості можуть бути притаманні груповому рівню моралі, але тут їхній ареал розширюється до меж нації (народу), і в цьому технологічна трудність їх виховання.

4. Патріотизм і громадянськість: пункт зіткнення та лінія розмежування.

Наша робота з надання більшої теоретичної строгості проблемі патріотизму і громадянськості дозволяє констатувати, що реальним пунктом дотику цих особистісних утворень виступають спільні для них центральні категорії: народ, Батьківщина, держава. Здавалося б, що ця єдність очевидна, і на неї слід було звернути увагу; та головне – шукати обґрунтування продовженню цього явища. Однак ніхто цього не робив, тому й розчиняли патріотизм у сфері громадянськості, вважаючи його різновидом останньої, та не пояснюючи у чому сутність цього різновиду. Таким чином, вільно чи не вільно заперечувалась самотність процесу патріотичного виховання.

Продовження, на яке ми наголосили, пов'язується з лінією розмежування патріотизму і громадянськості. Йдеться про відмінність у їхніх сутнісних показниках: для патріотизму – діяльнісна любов до народу, Батьківщини, держави; для громадянськості – почуття відповідальності до цих категорій.

Хоча ці особистісні утворення мають тотожну розумово-емоційну структуру, все ж у любові переважаючим є емоційний компонент, а у відповідальності – компонент свідомості. Якраз цим і визначається час їхнього виникнення у внутрішньому світі особистості. Переживання емоцій, їхні якісні зміни – явище більш раннє у порівнянні з породженням свідомості як вищої психічної функції.

Це безпосередньо відбивається на процесах патріотичного і громадянського виховання, зокрема, на їхньому часовому співвідношенні.

Зі сказаного можна зробити висновок, що патріотичне і громадянське виховання це два рівноцінні способи досягнення спільної мети, які в своєму системному представленні оптимізують виховний процес єдиним комплексом широко охоплювальних соціальних (переважно стосовно громадянськості) та моральних (щодо патріотизму) якостей. Причому ці види виховання не лише використовують комплекс означених якостей, але й потужно стимулюють їхній розвиток. Ідейна ж цілісність патріотичного і громадянського виховання втілюється в утвердженні громадянина-патріота як ідеалу розвиненої особистості.

Розкриємо кардинальну особливість патріотичного і громадянського виховання, яка залишилась на узбіччі як теоретичних, так і методичних зусиль, та за неврахування якої значно втрачається його сенс. Патріотизм як почуття–цінність і громадянськість як згусток продуктивних особистісних функцій спрямовані на згуртування народу, нації, суспільства. По-іншому, патріотизм і громадянськість виступають почуттями єдності нації. Влучно про це висловився поет: “Чуття єдиної родини”. Витоками такої єдності історично виступали стадні інстинкти, але з розвитком суспільства вони втратили свою об'єднувальну роль, а на зміну їм прийшли культурні засоби, про які ми ведемо нині мову.

Така виховна місія громадянського і патріотичного виховання вимагає й своєрідного методичного підходу. На першому плані має перебувати широко узагальнене почуття роду – “Ми – українці”. Тактика його формування повинна бути наступною. Виховання у окремої особистості конкретної духовно-моральної властивості як складника патріотичного почуття діяльнісної любові чи певної громадянської риси має відбуватися у контексті почуття – “Ми – українці”, а значить “Ми – патріоти, громадяни”, і в цьому полягає наша достойність. Саме це почуття мусить стати об’єднувальним центром патріотичного і громадянського виховання.

Якщо духовно-моральне виховання є Я-центрованим, таким, що пов’язує підрастаючу особистість з набутими нею цінностями (Я-чесний, справедливий і т. ін.), то патріотизм і громадянськість передбачають Ми-центрованість. Вихованець має щоразу усвідомлювати, що він набуває певного почуття, щоб стати повноцінною частинкою свого народу, нації, держави. Тут Я “зливається” з Ми у високих почуттях–цінностях так, що Я живе в Ми, а Ми – в Я, і в цьому сила народу, Батьківщини, держави. При цьому конкретне Я не втрачає своєї індивідуальності. Такий закон моральної діалектики.

Яким має бути конкретний зміст заходів щодо реалізації національно-патріотичного і громадянського виховання та соціально-морального підґрунтя?

1. *Національно-патріотичне виховання* передбачає:

- створення системи комплексного методичного супроводу діяльності педагогів і інших працівників, які беруть участь у вихованні підрастаючого покоління;
- формування у вихованців почуття гордості за свою Батьківщину, готовності до захисту інтересів Вітчизни, відповідальності за майбутнє України на основі розвитку програм національно-патріотичного виховання дітей та молоді, у тому числі військово-патріотичного виховання;
- підвищення якості викладання гуманітарних навчальних предметів, що забезпечує орієнтацію вихованців у сучасних суспільно-політичних процесах, які відбуваються в Україні й світі, а також свідоме вироблення власної позиції стосовно них на основі знання й осмислення історії, духовних цінностей нашої країни;
- розвитку у підрастаючого покоління поваги до таких символів держави як герб, прапор, гімн України, пам’ятників Вітчизни.

2. *Громадянське виховання* включає:

- створення у дітей та молоді активної громадянської – державницької позиції, заснованої на традиційних культурних цінностях українського суспільства;
- розвиток культури міжнаціонального спілкування;

- виховання поважного ставлення до національної гідності людей, їхніх почуттів, релігійних переконань;
- розвиток правової і політичної культури дітей та молоді, розширення конструктивної участі у прийнятті рішень, що зачіпають їхні права й інтереси, у тому числі у різних формах самоорганізації, самоуправління, суспільно значущої діяльності;
- формування стабільної системи моральних настанов особистості, які дозволяють протистояти ідеології екстремізму, націоналізму, корупції.

5. Особистісне підґрунтя виховання громадянина-патріота.

3. Соціально-моральне виховання здійснюється за рахунок:

- розвитку у вихованців таких цінностей як честь, справедливість, солідарність, лояльність, милосердя, дружелюбність;
- формування вираженої у поведінці моральної позиції, у тому числі здатності до свідомого вибору добра;
- розвиток співпереживання і формування позитивного ставлення до людей, у тому числі до осіб з обмеженими можливостями здоров'я і недієсправних;
- розширення співпраці між державою і суспільством, громадянськими організаціями й інститутами у сфері соціально-морального виховання підростаючої особистості;
- сприяння формуванню у дітей та молоді позитивних життєвих орієнтирів і планів;
- надання допомоги вихованцям у виробленні моделей поведінки у різного роду важких життєвих ситуаціях, у тому числі проблемних, стресових і конфліктних.

Висновки. Нація живе повноцінним життям, коли вона здатна захистити себе політично за допомогою держави та її органів і завдяки патріотизму своїх високо розвинених громадян. У період становлення української політичної нації почуття патріотизму й громадянськості відіграє роль найкращого інтегратора людей у народ як спільність і згуртованість громадян однієї держави. При цьому якраз громадянськість проявляється в ціннісному ставленні до держави, в дотриманні законів та обов'язків громадянина, переконаності у необхідності демократії, впевненості у своїй спроможності впливати на життя суспільства.

Список використаних джерел

1. Вербицька П.В. Теоретико-методологічні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис.... д-ра пед. наук : 13.00.07 / П.В.Вербицька. – К., 2010. – 491 с.

2. Дем'янюк Т.Д. Методика виховання в сучасній школі. Навчально-методичний посібник / Т.Д.Дем'янюк. – К.: Наук.-метод. центр середньої освіти Міністерства і науки України, 2000. – 286 с.
3. Ігнатенко П.Р. та ін. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 24.
4. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: Проект // Історія в школах України. – 2000. - № 4. – С. 6-12.
5. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. [Електрон. ресурс] 2015. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/usinovivni/novini/2015/06/16/nacziionalno-patriotichne-vixovannya>
6. Кучинська І.О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ-ХХ ст.): монографія / І.О.Кучинська. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – 196 с.
7. Кучинська І.О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби : навчальний посібник / І.О.Кучинська. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2015. – 112 с.
8. Петренко О.Б. Впровадження інноваційних форм національно-патріотичного виховання в позаурочній діяльності учнів сучасної школи / О.Б.Петренко, Г.С.Дежнюк // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2002. – Вип. 33. – С. 49-51.
9. Руденко Ю. Український патріотизм: політична освіта і виховання зростаючих поколінь / Ю.Руденко // Освіта. – 2014. - № 43 (15-22 жовт. 2014). – С. 9.
10. Сухомлинська О. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / О.Сухомлинська // Дошкільне виховання. – 2003. - № 2, лютий. – С. 3-9.
11. Чорна К. Громадянське виховання – нагальна потреба України / К.Чорна // Освіта України. – 2000. - № 51/52. – С. 5.
12. Ферстер Ф.В. Школа и характер. Выпуск II. Бесплатное приложение к № 31 газеты «Школа и жизнь», 1914. – С. 106.